

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՄԱՄՅԱՆ ՄԱՐԻ ԳՐԻՇԱԵՅԻ

**«ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ԱԻԵՏԱՐԱՆ» ՊԱՐԱԿԱՆՈՆԸ
(ՊԱՏՄԱՔՆՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ)**

**Թ. 00. 05 - «Կրոնի տեսություն և պատմություն (պատմական
գիտություններ)» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության**

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ - 2018

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

МАМЯН МАРИ ГРИШАЕВНА

**АПОКРИФ АРМЯНСКОЕ “ЕВАНГЕЛИЕ ДЕТСТВА” (ИСТОРИКО-
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ АНАЛИЗ)**

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени кандидата
исторических наук по специальности
9.00.05 «Теория и история религии (исторические науки)»**

ЕРЕВАН-2018

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի պետական համալսարանում:

Գիտական ղեկավար՝

պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր Է. Մ. Ս. Շիրինյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Վ. Գ. Դևրիկյան

պատմական գիտությունների թեկնածու
Լ. Ս. Թումանյան

Առաջատար կազմակերպություն՝

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտ

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2018 թ. հունիսի 26-ին, ժամը 12.00-ին, ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետում գործող ՀՀ ԲՈՀ-ի Աստվածաբանության 068 մասնագիտական խորհրդում: Հասցե՝ ք. Երևան, 0025, Աբովյան 52, ԵՊՀ 6-րդ մասնաշենք, 1-ին հարկ, «Աճեմյան» գրադարան:

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ԵՊՀ գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2018 թ. մայիսի 25-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Ա. Յ. Բալյան

Тема диссертации утверждена в Ереванском государственном университете.

Научный руководитель:

доктор исторических наук,
профессор Э. М. С. Ширинян

Официальные оппоненты:

доктор филологических наук,
профессор В. Г. Деврикийн

кандидат исторических
наук Л. С. Туманян

Ведущая организация:

Институт археологии и этнографии
Национальной академии наук РА

Защита диссертации состоится 26-го июня, 2018 г., в 12.00 часов на заседании специализированного совета 068 при Ереванском государственном университете (Адрес: Ереван 0025, ул. Абовяна 52, ЕГУ, 6-ой корпус, 1-й этаж, библиотека “Ачмян” факультета богословия).

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке ЕГУ.

Автореферат разослан 25-ого мая 2018 г.

Ученый секретарь специализированного совета
кандидат исторических наук, доцент:

А. Ю. Баян

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ
ԹԵՄԱՅԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ միջնադարյան մատենագրությունից մեզ հասած պարականոն հարուստ գրականության մեջ առանձնակի կարևորություն ու հետաքրքրություն ունի «Մանկութեան աւետարան»-ը: Հայերեն բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններում պահպանված այս պարականոնը շատ հաճախ հանդիպում է նաև «Աւետարան Մանկութեան Տեան», «Մանկական Աւետարան», «Տղայաւետարան», «Գիրք տղայութեան Քրիստոսի», «Մանկութիւն Յիսուսի» և երբեմն էլ «Աւետարան մանկութեան» խորագրերով¹: Պարականոնը դասվում է համաշխարհային գրականության մեջ *մանկության ավետարաններ* անվանումով հայտնի գրվածքների շարքին, որոնք, լրացնելով ավետարանիչների հաղորդած խիստ աղքատիկ տեղեկությունները, ներկայացնում են Մարիամի և Հիսուսի ծննդյան և մանկության տարիների, թեև մասամբ մտացածին, սակայն արտասովոր ու հետաքրքրական պատմությունները:

«Մանկութեան աւետարան»-ը հայ միջնադարյան թերևս ամենից հայտնի ու սիրված պարականոններից մեկն է, որի նկատմամբ չթուլացող հետաքրքրությունն արտահայտվել է ոչ միայն ավետարանի՝ դարեր շարունակ արված բազմաթիվ ընդօրինակություններով, այլ նաև՝ հայ մատենագրության, մանրանկարչության և անգամ ժողովրդական բանահյուսության մեջ թողած զգալի հետքերով: Սրան հակառակ, «Մանկութեան աւետարան»-ի առկայությունը միջնադարյան արգելված գրքերի գրեթե բոլոր ցանկերում մատնացույց է անում այն հանգամանքը, որ գրվածքը չի դասվել Հայ եկեղեցու կողմից բարյացակամ վերաբերմունքի արժանացած պարականոնների շարքին:

Լինելով ամենից հետաքրքիր և հարուստ ու հագեցած բովանդակություն ունեցող պարականոններից մեկը՝ հայերեն «Մանկութեան աւետարան»-ը, սակայն, լիովին անտեսվել է պարականոնագիտության հիմնադիրների և XVIII-XIX դարերի ընթացքում այս ոլորտում վիթխարի ավանդ ունեցող գիտնականների՝ Զ. Ֆաբրիցիուսի, Զ. Տիլլի, Կ. Թիշենդորֆի և Ժամանակի նշանավոր այլ ուսումնասիրողների կողմից:

«Մանկութեան աւետարան»-ի նկատմամբ որոշակի հետաքրքրություն է երևան եկել միայն XIX դարի վերջին, երբ Ֆ. Կոնիբերն անգլերեն թարգմանությամբ հրատարակել է ավետարանի առաջին վեց գլուխները, ապա Ե. Տայեցին լույս է ընծայել հայերեն բնագրի երկու խմբագրությունները, իսկ որոշ ժամանակ անց Պ. Պետերսը ֆրանսերեն է թարգմանել երկը և ներկայացրել այն գիտական աշխարհին: Վերոնշյալ հրատարակությունները, դրանց կից արված մասնակի ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև ավետարանի՝ ամբողջական ու հատվածաբար արված իսպաներեն և իտալերեն թարգմանությունները, սակայն,

¹ Միօրինակությունը պահպանելու համար մենք կգործածենք պարականոնի «Մանկութեան աւետարան» անվանումը:

չեն ապահովել պարականոնի խորը հետազոտությունը: «Մանկութեան ամետարան»-ը դուրս է մնացել խորհրդային ու հետխորհրդային շրջանի հետազոտողների ուշադրությունից, իսկ եվրոպացի շատ գիտնականներ, անդրադառնալով այս պարականոնին, բավարարվել են դրա մասին միայն մի քանի հպանցիկ նկատառում անելով, կամ էլ լիովին աչքաթող են արել այն: Այսպես, օրինակ, Զ. Էլլիօթը, կազմելով մանկության ավետարանների համատեսականը, չի ներառել Հիտուսի և Նրա ծնողների՝ Եգիպտոս փախսելու պատմության մասին ամենից հարուստ ավանդությունները ներկայացնող հայերեն պարականոնը, ինչի հետևանքով, մեր խորին համոզմամբ, աշխատությունը մեծապես տուժել է:

Գիտական միջավայրում «Մանկութեան ամետարան»-ը նոր շունչ է ստացել XXI դարում, երբ Ա. Տերյանն անգլերեն է թարգմանել երկը և հրատարակել այն ընդարձակ և ուշագրավ ներածությամբ ու ծանոթագրություններով: «Մանկութեան ամետարան»-ի ուսումնասիրությունը շարունակել և այս բնագավառում մի շարք մեծարժեք գիտական հոդվածներ են հրատարակել Վ. Կայցոլարին և Ի. Դորֆման-Լազարևը՝ անդրադառնալով այս ավետարանում արժարժված առանձին հարցերին:

«Մանկութեան ամետարան»-ի ուսումնասիրության ասպարեզում մինչ օրս կատարված աշխատանքներն, անշուշտ, անգնահատելի են: Այնուհանդերձ, միջնադարյան ամենաազդեցիկ պարականոններից մեկը հանդիսացող այս ավետարանը դեռևս կարոտ է համապարփակ ու համակողմանի ուսումնասիրության, որին և ձեռնամուխ ենք լինում սույն ատենախոսությամբ և հետագա աշխատանքներով, քանզի խնդրո առարկա ավետարանին վերաբերող խնդիրները, և մասնավորապես, դրա քննական բնագրի հրատարակությունը, չի կարող ընդգրկվել և լուծվել միայն սույն աշխատանքի շրջանակներում:

ԱՄԵՆԱԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Ատենախոսության **նպատակն** է ձեռագիր և տպագիր սկզբնաղբյուրների, ինչպես նաև կատարված ուսումնասիրությունների համեմատական վերլուծության միջոցով համակողմանի քննության ենթարկել «Մանկութեան ամետարան»-ը՝ դիտարկելով այն պարականոն այլ գրվածքների համատեքստում և անդրադառնալով դրա ծագմանն ու հետագա զարգացմանը, հայ մատենագրության մեջ ունեցած ազդեցությանը, ինչպես նաև բովանդակային առանձնահատկությունների վերլուծությանը: Ձեռնամուխ լինելով այս երկի հնարավորինս համապարփակ ուսումնասիրությանը՝ մեր առջև դրել ենք հետևյալ **խնդիրները**.

- Ելնելով մեզ հասած հայերեն պարականոն գրվածքների բազմազանությունից՝ տարբերակել դրանք ըստ բնույթի, կիրառական նշանակության, ինչպես նաև ըստ Աստվածաշնչի կանոնական գրքերի և միմյանց հետ ունեցած փոխառնչությունների:
- Ուսումնասիրել հայ միջնադարում արգելված «սուտ», «հերձոածողական», «նզովեալ» և «ծածուկ» գրքերի ցանկերը՝ հատուկ ուշադրության արժանացնելով դրանցում ներառված և մեզ հասած

հազվադեպ պարականոնների, և մասնավորապես, «Մանկութեան ամետարան»-ի, գոյատևման հարցը:

- Քննել «Մանկութեան ամետարան»-ի Հայաստան ներթափանցելու հանգամանքները և ավետարանի հիմքում ընկած աղբյուրների հետ կապված հարցերը:
- Հստակեցնել «Մանկութեան ամետարան»-ի՝ հայ մատենագրության մեջ և արվեստում շրջանառության մեջ մտնելու ժամանակաշրջանը՝ ներկայացնելով այն ոլորտները, որտեղ այս կամ այն կերպ իր կնիքն է թողել այս պարականոնը:
- Կատարել «Մանկութեան ամետարան»-ի բովանդակային առանձնահատկությունների քննություն՝ համեմատելով այն հայերեն գրավոր ավանդության մեջ պահպանված և *մանկության ավելարարանների* շարքին դասվող մեկ այլ պարականոնի՝ *Հակոբոսի նախավելարարանի* հետ, և հստակեցնել դրանց միջև առկա էական տարբերությունները:
- Բովանդակային քննության ենթարկել նաև «Մանկութեան ամետարան»-ի մաս կազմող «Փախուստը Եգիպտոս» հատվածը՝ ըստ առանձնահատկությունների տարբերակելով մանուկ Հիսուսի կատարած հրաշագործությունները և զուգահերելով դրանք *Արաբական, Ասորական, Թովմայի և կեղծ-Մարթեոսի մանկության ավելարարանների* հետ:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Ատենախոսությունը շարադրելիս առաջնորդվել ենք պատմաքննական և համադրական-համեմատական վերլուծության **մեթոդներով**՝ առկա ձեռագրական նյութի, հրատարակված սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների համադրական հետազոտության միջոցով: Աշխատանքում վերանայվել ու վերաարժևորվել են քննարկվող հիմնահարցերի վերաբերյալ առկա մոտեցումներն ու տեսակետները, և բոլոր տվյալների ու փաստերի բազմակողմանի քննության արդյունքում առաջարկվել են նոր լուծումներ:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ

Ժամանակագրական տեսանկյունից ատենախոսությունն ընդգրկում է VI դարից՝ «Մանկութեան ամետարան»-ի՝ Հայաստան ներթափանցելուց և թարգմանվելուց մինչև XVI դարը (Հովասափ Սեբաստացու «Վասն լինելիութեան» չափածոյի ստեղծումը, որի վերջին երեք գլուխները գրվել են «Մանկութեան ամետարան»-ի մոտիվներով) ընկած ժամանակաշրջանը: «Մանկութեան ամետարան»-ի ծագմանը, դրա հիմքում ընկած աղբյուրներին, ինչպես նաև ուշ շրջանի հայ բանահյուսության մեջ այս ավետարանի արտացոլմանն անդրադառնալիս կատարվել են որոշակի ժամանակագրական շեղումներ:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹՆ ՈՒ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ատենախոսության էջերում հայագիտության մեջ **առաջին անգամ** կատարվում է «Մանկութեան ամետարան» պարականոն գրվածքի համակողմանի հետազոտություն: Քննվում են ոչ միայն այս ավետարանի ծագման ու զարգացման հետ կապված հարցերը, այլ նաև այն դիտարկվում է մեզ հասած պարականոնների, չպահպանված, սակայն անվանապես հայտնի միջնադարյան արգելված գրքերի համատեքստում և հայ միջնադարյան քրիստոնեական մշակույթի ոլորտներում: Առաջին անգամ կատարվում է նաև «Մանկութեան ամետարան» պարականոնի բովանդակային առանձնահատկությունների վերլուծություն:

Սույն ուսումնասիրությունն ընդգրկում է հետևյալ **գիտական նորությունները**.

- Հիմք ընդունելով հայերենով պահպանված պարականոն գրվածքների նախկինում կազմված ցանկերը (Մ. Էմին, Հ. Անասյան) և Վենետիկում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին տպագրված բնագրերը, առաջին անգամ ուշադրություն է դարձվում դրանց դասակարգմանը, ինչը հնարավորություն է տալիս տարբեր հարթությունների վրա դնել պարականոն տարաբնույթ գրվածքները:
- «Մանկութեան ամետարան»-ը դիտարկվում է Հայ եկեղեցու կողմից մերժված և արգելված միջնադարյան «սուտ», «հերձուածողական», «նզովեայ» և «ծածուկ» գրքերի ցանկերում: Քննարկման հատուկ նյութ են դառնում այս պարականոնի գոյատևման հանգամանքները՝ հաշվի առնելով այն հետաքրքիր իրողությունը, որ, ի տարբերություն վերոնշյալ ցանկերում ներառված գրքերի մեծամասնության, «Մանկութեան ամետարան»-ը ոչ միայն չի ոչնչացվել, այլ նաև մեզ է հասել բազմաթիվ ընդօրինակություններով:
- Հիմնվելով մի շարք աստվածաբանական և պատմագրական աղբյուրների վրա՝ քննության է առնվում «Մանկութեան ամետարան»-ի անուղղակի առնչությունը մանիքեականության ուսմունքի հետ:
- Ճշգրտվում է «Մանկութեան ամետարան»-ի հայ մատենագիրների երկերում և արվեստում շրջանառության մեջ մտնելու ժամանակաշրջանը (XIII դար)՝ հստակ տարբերակելով այն Հայ եկեղեցու կողմից երբևէ արգելքի տակ չդրված և դեռևս V դարից հայ մատենագրության մեջ գործածություն ունեցող *Հակոբոսի նախավերարանից*:
- Պարզվում է, որ XII-XIII դարերի որոշ հայ հեղինակներ, անդրադառնալով Մարիամի և Հիսուսի ծննդյան և մանկության պատմություններին, իրենց աշխատություններում մեջբերել են հատվածներ «Մանկութեան ամետարան»-ից էականորեն տարբերվող մեկ այլ պարականոն երկից, որը, ըստ էության, լատինական աշխարհում հայտնի *կեղծ-Մալթեոսի մանկության ավետարանի*՝ մեզ չհասած նախնական և ընդարձակ տարբերակի հայերեն թարգմանությունն է:
- Հայ գրավոր ավանդության մեջ և՛ «Մանկութեան ամետարան»-ը, և՛ *Հակոբոսի նախավերարանը* վերագրվում են Հակոբոս Տեառնեղորդ,

ինչի պատճառով հաճախ շփոթություն է առաջանում այս երկու պարականոններն իրարից զանազանելու հարցում: Ուստի, կատարելով բովանդակային վերլուծություն՝ հստակեցվում են «Մանկութեան ամետարան»-ի և *Հակոբոսի նախավերարանի* միջև առկա էական տարբերությունները: Քննության արդյունքում պարզվում է, որ «Մանկութեան ամետարան»-ը *Նախավերարանից*, ինչպես նաև համանման ավետարաններից տարբերակող առանձնահատկությունները մեծամասամբ ազդված են հայրաբանական գրականությունից, ինչի կիրառությունը արգելված պարականոնում բավական արտասովոր է:

- Առաջին անգամ բովանդակային վերլուծության է ենթարկվում նաև «Մանկութեան ամետարան»-ի կարևոր մասը կազմող «Փախուստը Եգիպտոս» հատվածը՝ ըստ առանձնահատկությունների բաժանելով մանուկ Հիսուսի կատարած հրաշագործությունները և համեմատելով դրանք *մանկության ավերարանների* շարքին դասվող այլալեզու պարականոնների հետ:

Ատենախոսությունն ունի նաև **ճանաչողական և կիրառական նշանակություն:**

Ատենախոսության առանձին դրույթներ ու եզրակացություններ կարող են օգտագործվել բուհական կրթական համակարգում՝ «Հայ պարականոն գրականություն» դասընթացի ուսումնական ծրագրում: Ուսումնասիրությունը կարող է ունենալ նաև գիտագործնական նշանակություն. վերջինիս դրույթների լույսի ներքո կարող են վերանայվել և նորովի ուսումնասիրվել պարականոն գրվածքների, և մասնավորապես, «Մանկութեան ամետարան»-ի էության և նշանակության հետ կապված որոշ հայեցակետեր:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ատենախոսությունը քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել Երևանի պետական համալսարանի Աստվածաբանության ֆակուլտետի Աստվածաբանության ամբիոնի կողմից: Ուսումնասիրության կարևոր դրույթներն արտացոլվել են հեղինակի հրատարակած յոթ հոդվածներում, ինչպես նաև մի շարք միջազգային ու հանրապետական գիտաժողովներում և սեմինար-քննարկումներում ներկայացված թեզիսներում և ելույթներում: Հրատարակված գիտական հոդվածների ցանկը ներկայացված է սեղմագրի վերջում:

ԹԵՄԱՅԻ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ

ԱՍՏԻՃԱՆԸ

(ՍԿԶԲԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ)

Ատենախոսությունը շարադրելու ընթացքում մեր կողմից օգտագործված նյութերը կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ ձեռագիր և տպագիր սկզբնաղբյուրներ, բնագրեր և հիշատակարաններ, հայերեն և օտարալեզու ուսումնասիրություններ: Օգտվել ենք նաև Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (այսուհետ՝ ՄՄ) և՛ համառոտ, և՛ ընդարձակ ձեռագրացուցակներից, ինչպես նաև Էջմիածնի, Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի, Վիեննայի և Վենետիկի

Մխիթարյան մատենադարանների ձեռագրացուցակներից: Աղբյուրների տեսությունը ներկայացվում է թեմատիկ շարադրանքին համապատասխան:

Համաշխարհային գրականության մեջ պարականոն գրվածքների համար կիրառական դարձած *ἀπόκρυφος* անվանման ծագման հարցին անդրադառնալիս վկայակոչել ենք վաղքրիստոնեական որոշ սկզբնաղբյուրներ, մասնավորապես, Տերտուլիանոսի և Իրինեոս Լուգդունացու երկերը, իսկ դրա հետագա զարգացման պատմությունը ներկայացնելիս հիմնականում օգտվել ենք Ռ. Չարզի ուսումնասիրությունից: Պարականոն գրվածքների բնորոշման կամ սահմանման, ինչպես նաև հայ իրականության մեջ դրանց անվանման հետ կապված հարցերի պարզաբանման համար կարևոր ուղեցույցներ են եղել Մ. Է. Շիրինյանի, Վ. Կալցոլարիի, Է. Ժունոյի, ինչպես նաև Վ. Շնիմելյեի ուսումնասիրությունները:

Հայերենով պահպանված նրկտակարանային պարականոններն ի մի ենք բերել ըստ Ղ. Ալիշանի, Ե. Տայեցու և Ք. Չրաքյանի հրատարակած բնագրերի, Մ. Էմինի և Հ. Անայանի կազմած ցանկերի, ինչպես նաև ձեռագիր մատյաններում պահվող անտիպ պարականոն պատմությունների (ինչպես օրինակ՝ «Պատմութիւն Քրիստոսի իտին, որ եհեղ գլովն Քրիստոսի ի տուն Սիմոնի Օհաննոս» (ըստ ՄՄ 8241, 1797 թ.): Դրանց առանձնահատկությունների, ինչպես նաև կանոնական գրվածքների և միմյանց հետ ունեցած փոխառնչության հարցերը քննելու համար օգտվել ենք Հ. վրդ. Գաթրճյանի, Պ. Ֆեթթերի, Բ. Սարգիսյանի, ինչպես նաև Մ. վան Էսբրուքի, Լ. Լըլուարի և հատկապես՝ հայերեն պարականոն գործք-վկայաբանությունների արդի հետազոտող Վ. Կալցոլարիի ուսումնասիրություններից:

Միջնադարյան «սուտ», «հերձուածողական» կամ «նզովեալ» գրքերի ցանկերի քննությանն անդրադառնալիս մեզ համար որպես կարևոր աղբյուր են ծառայել Սամուել Անեցու, Սարգիս Շնորհալու, Կիրակոս Գանձակեցու, Գրիգոր Տաթևացու երկերը, ՄՄ 1869 (1585-1589 թթ.), ՄՄ 5854 (XV դ.), ՄՄ 708 (1695-1703 թթ.) գրչագրերը, իսկ «ծածուկ» պարականոնների համար՝ Մխիթար Այրիվանեցու «Ճառընտիր»-ը (ՄՄ 1500, XIII դ.): Հայ միջնադարյան արգելված գրքերի այս ցանկերը համեմատել ենք օտարալեզու նմանատիպ գրացանկերի՝ Գելասիոս պապին վերագրվող լատիներեն «Դեկրետ»-ի և Նիկիփոր պատրիարքի հունարեն ժամանակագրության հետ: Ցավոք, այս ցանկերում ընդգրկված պարականոնները, բացառությամբ մի քանիսի, չեն պահպանվել, ինչը մեզ զրկում է այդ գրվածքներն ուսումնասիրելու հնարավորությունից, սակայն ի մի բերելով դրանց վերաբերյալ Ա. Կարիերի, Գ. Զարբհանայանի, Թ. Ցանի, Մ. Տեր-Մովսիսյանի, Հ. Անայանի, Ե. Տեր-Մինայանի, Մ. Սթոունի, Է. Հարությունյանի և Լ. Զաքարյանի դիտարկումները՝ որոշ ենթադրություններ ենք արել: Մեր ուշադրությանն է արժանացել հատկապես այս գրացուցակներում ներառվածն մեզ հասած հազվագյուտ գրվածքներից մեկը՝ «Մանկութեան անետարան»-ը, որի վերաբերյալ միջնադարում ձևավորված հակադիր բացասական և դրական ընկալումներ

ներկայացրել ենք ըստ ՄՄ 7574 (1239 թ.), Եղմ. 1432 (XVII դ.), Վիեն. 985 (1772 թ.) Վիեն. 186 (1710 թ.) ձեռագրերի հիշատակարանների:

«Մանկութեան աւետարան»-ի VI դարում Հայաստան ներթափանցելու և կարճ ժամանակ անց հայերեն թարգմանվելու մասին տեղեկությունները ստանում ենք Սամուել Անեցու «ժամանակագրություն»-ից: Ավետարանի հիմքում ընկած աղբյուրների քննությանն անդրադառնալիս հիմնվել ենք Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» և «Գիրք հերձուածոց»-ի աստվածաբանական երկերի, ինչպես նաև Մխիթար Անեցու և Վարդան Արևելցու պատմությունների հաղորդած տեղեկությունների վրա: Պարականոնի քրիստոնեական այս կամ այն հերձվածողական միջավայրում գործածություն ունենալու հակասական հարցերին անդրադառնալիս հաշվի ենք առել նաև Ն. Ակինյանի և Պ. Անանյանի աշխատությունները՝ դրանք համադրելով Հ. Բարթիկյանի, Բ. Սարգիսյանի և Կ. Տեր-Մկրտչյանի ուսումնասիրությունների հետ: Պարականոնի ծագման ժամանակաշրջանի հարցը քննելիս հետևել ենք Պ. Պետերսի դիտարկումներին, իսկ երկում արծարծված աստվածաբանական որոշ հարցեր քննելիս օգտվել ենք Ա. Տերյանի, ինչպես նաև Ի. Դորֆման-Լազարևի ուսումնասիրություններից:

Հայ մատենագրության մեջ «Մանկութեան աւետարան»-ի արտացոլմանն անդրադարձել է միայն Բ. Տեր-Դավթյանը: Օգտվելով հեղինակի աշխատություններից՝ որոշ էական ճշտումներ ու բազմաթիվ լրացումներ ենք կատարել: Ճշգրտումների ու հավելումների համար հիմք են հանդիսացել հայ միջնադարյան կարևոր սկզբնաղբյուրներ «Յայսմաուրք»-ները և Եղիշեի, Մովսես Սյունեցու, Անանիա Սանահնեցու, Զաքարիա Զագեցու, Վանական Վարդապետի, Վարդան Արևելցու, Աստուածատուր Հենեցու և Մխիթար Սեբաստացու երկերը: Օգտվել ենք նաև Բ. Սարգիսյանի՝ մոզերի մասին արված ուսումնասիրությունից: «Մանկութեան աւետարան»-ի և Գրիգոր Նարեկացու «Վարք»-ի միջև համեմատություններն ու համապատասխան մեջբերումներն արվել են ըստ ՄՄ 9861 (1837 թ.) գրչագրի: Առանձնակի կարևորություն ունի «Մանկութեան աւետարան»-ի չափածո տարբերակը, որ հեղինակել է Առաքել Բաղիշեցին: Մեր ուսումնասիրության մեջ դեռևս անտիպ այս ստեղծագործությունից մեջբերումներն արվել են ըստ ՄՄ 1661 (1594 թ.) և ՄՄ 1981 (XIV դ.) ձեռագրերի: Հայ մանրանկարչության մեջ «Մանկութեան աւետարան»-ի արտացոլմանն անդրադառնալիս օգտվել ենք ՄՄ 7736 (XI դ.), ՄՄ 4820 (XIII դ.), ՄՄ 6319 (1477 թ.), ՄՄ 4818 (1316 թ.), ՄՄ 10670 (1303 թ.), ՄՄ 4806 (1306 թ.), ՄՄ 316 (XIV դ.), ՄՄ 5332 (1357 թ.), ՄՄ 6303 (XIII դ.), ՄՄ 8772 (1391 թ.) ձեռագրերից:

«Մանկութեան աւետարան»-ի և *Հակոբոսի նախավերարանի* միջև համեմատություններն անցկացնելիս հիմնականում գործածել ենք Ե. Տայեցու հրատարակությունը՝ համեմատելով և թերի տեղերը լրացնելով ըստ ՄՄ 7574 (1239 թ.) ՄՄ 6980 (1699 թ.), ՄՄ 717 (XVIII դ.), ՄՄ 9705 (1833 թ.) ձեռագրերի: Հայերեն պարականոնի առանձնահատկությունները մատնացույց անելու համար զուգահեռներ ենք անցկացրել «Մանկութեան աւետարան»-ի և *Ասորական* (ըստ Վ.

Բաղջի անգլերեն թարգմանության), ինչպես նաև *Կեղծ-Մապոթնոսի* (ըստ Կ. Թիշենդորֆի լատիներեն և Պ. Պետերսի ֆրանսերեն հրատարակությունների) *մանկության ավետարանների* միջև: «Մանկութեան ավետարան»-ի առանձնահատկությունների շարքին անդրադառնալիս ներկայացրել ենք այստեղ արտացոլված որոշ գաղափարներ և երևույթներ, որոնք փոխառնված են Եփրեմ Ասորու, Հովհան Ոսկեբերանի, Պրոկղ Կոստանդնուպոլսեցու, Եպիփան Կիպրացու, Զաքարիա Զագեցու, Անանիա Սանահնեցու, Սամուել Կամրջաճորեցու և Հովհաննես Տարոնեցուերկերից: Թեմայի ուսումնասիրության համար առանձնակի կարևորություն են ունեցել Է. դը Ստրիկեի, Ա. Տերյանի, Ի. Դորֆման-Լազարևի, Ե. Վ. Կալցոլարիի ուսումնասիրությունները: Օգտվել ենք նաև Բ. Լանդաուի և Ե. Մեչերսկայայի աշխատանքներից՝ այնչափ, որչափ որ դրանք առնչվում են մեր թեմային:

«Մանկութեան ավետարան»-ի կարևոր մասը կազմող «Փախուստը Եգիպտոս» հատվածի բովանդակային վերլուծությունը նույնպես իրականացվել է ըստ Ե. Տայեցու հրատարակության զուգահեռներ անցկացնելով հայերեն պարականոնի և *Կեղծ-Մապոթնոսի, Թովմայի* (ըստ Կ. Թիշենդորֆի հունարեն ու լատիներեն և Պ. Պետերսի ֆրանսերեն հրատարակությունների), ինչպես նաև *Արաբական* (ըստ Պ. Պետերսի ֆրանսերեն հրատարակության) *մանկության ավետարանների* միջև: Պարականոնում տեղ գտած որոշ դեպքեր և իրադարձություններ զուգադրվել են հայ մատենագիրներ Վանական Վարդապետի «Հարցմունք եւ պատասխանիք»-ի (ըստ ՄՄ 2752, 1799 թ.), Վարդան Արևելցու «Աշխարհացոյց»-ի և «Ժղանք»-ի (ըստ ՄՄ 341, 1365 թ.) և Խաչատուր Կեչառեցու «Վասն գալստեան Աստուծոյ առ մարդիկ կոածին թագաւորին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»-ի, ինչպես նաև կաթոլիկ հեղինակներ Ալֆոնսոս դե Լիգուորի երկի և Վինչենցիոս Պելվաչենթեի «Հայելի պատմութեան» (ըստ ՄՄ 565, XVIII դ.) հետ: Հիսուսի կատարած որոշ հրաշագործությունների առանձնահատկություններին անդրադառնալիս առանցքային են եղել Ի. Դորֆման-Լազարևի ուսումնասիրությունները: *Թովմայի ավետարանում* մանուկ Հիսուսի կերպարին անդրադառնալիս օգտվել ենք Մ. Բ. Վիթենթոնի, Դ. Իսթմանի, Բ. Ասագարդի և Մ. Չոնի աշխատություններից:

Ի մի բերելով մեր կողմից օգտագործված վերոնշյալ գրականությունը, ինչպես նաև ատենախոսության էջերում հղված և մեր ուսումնասիրությանը մասնակիորեն վերաբերող նյութերը, կարող ենք նշել, որ թեև մեր թեմային առնչվող որոշ հարցեր մնում են ենթադրությունների տիրույթում անհրաժեշտ սկզբնագրերի, (մասնավորապես, արգելված գրքերի ցանկերում ներառված պարականոնների) բացակայության պատճառով, այնուհանդերձ, առկա ձեռագիր և տպագիր սկզբնաղբյուրներն ու հայերեն և օտար լեզուներով կատարված ուսումնասիրությունները հնարավորություն են ընձեռնում հնարավորինս համապարփակ ուսումնասիրելու «Մանկութեան ավետարան» պարականոն երկը:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՆ ՈՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացություններից, օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկից:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ հիմնավորված է ընտրված թեմայի գիտական նշանակությունն ու արդիականությունը, նպատակն ու խնդիրները, ներկայացված է աշխատանքի գիտական նորոյթը, տրված է օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության տեսություն:

Առաջին գլուխը՝ **«ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ԱԻՏՏԱՐԱՆ»-Ը ՊԱՐԱԿԱՆՈՆ ԳՐՎԱԾՔՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**, բաղկացած է երկու ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում **«Պարականոն գրվածքների դասակարգման հարցի շուրջ»**, քննարկել ենք պարականոն գրվածքների համար կիրառական դարձած անվանումները՝ համաշխարհային գրականության մեջ *ἀπόκριφος*, և հայ իրականության մեջ *παρα`κανόν* եզրույթները: Անդրադարձ ենք կատարել նաև գիտական աշխարհում պարականոն գրվածքների սահմանման շուրջ տեղի ունեցած քննարկումներին՝ վեր հանելով ներկայումս ամենից տարածված տարբերակները: Ի մի բերելով հայերենով պահպանված նորկտակարանային բազմաթիվ պարականոնները՝ շեշտել ենք այն կարևոր հանգամանքը, որ դրանք միակերպ ու միատեղ գրվածքներ չեն, ուստի և պետք է տարբերակվեն ըստ իրենց ունեցած առանձնահատկությունների:

Երկրորդ ենթագլխում **«Մանկութեան աւետարան»-ը հայ միջնադարյան արգելված գրքերի ցանկերում**, ի մի ենքբերել և նորովի ուսումնասիրելիս միջնադարյան «սուտ», «հերձուածողական», «նզովեայ» և «ծածուկ» գրքերի ցանկերը: Հաշվի առնելով նաև նախկինում արված ուսումնասիրությունները՝ չենք բացառել այն, որ օտար լեզուներից հայերեն թարգմանված այս ցանկերում առկա գրքերը, որոնք մեծամասամբ մեզ չեն հասել, միջնադարում գոյություն ունեցած լինեն հայերեն թարգմանությամբ:

Հատուկ քննարկման նյութ ենք դարձրել արգելված, սակայն մեզ հասած սակավաթիվ գրքերի, և մասնավորապես «Մանկութեան աւետարան»-ի գոյատևման հանգամանքները: Ինչպե՞ս կարող էր հայկական վանքերում դարեր շարունակ ընդօրինակվել Հայ եկեղեցու կողմից մերժված, աղանդավորական համարվող այս պարականոնը: Միայն Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում «Մանկութեան աւետարան»-ը՝ ամբողջական կամ հատվածաբար, առկա է շուրջ քառասուն ձեռագրում, մի հանգամանք, որ հերձվածողական գրվածքի պարագայում բավական արտասովոր է: Անշուշտ, աղանդավորական համարվող գրքերի լիակատար ոչնչացումն անհնարին կլիներ, սակայն այդ դեպքում սպասելի էր, որ այն մեզ կհասներ փոքրաթիվ ձեռագրերով: Որոշ ուսումնասիրողներ համարել են, որ «Մանկութեան աւետարան»-ն ընդօրինակվել է չիմացությամբ, սակայն ավելի հավանական է մտածելը, որ միջնադարյան արգելված գրքերի գրեթե բոլոր ցանկերում ներառված այս պարականոնի ընդօրինակման և տարածման համար առաջնային նշանակություն է ունեցել այն, որ այս

ավետարանը հայ խմբագիրների կողմից ենթարկվել է բազմաթիվ վերամշակումների և սրբագրումների արդյունքում ձեռագատվելով հերետիկոսական այն գաղափարներից, որոնց պատճառով ներառվել էր արգելված գրքերի շարքում: Ավետարանի պահպանմանը նպաստել են նաև այստեղ ներկայացված մանուկ Հիսուսի կյանքի հետաքրքիր պատմությունները, որոնք ձեռք են բերել գրվածքն ընդօրինակող վանականների համակրանքն ու սերը, ինչի շնորհիվ էլ, հակառակ այն իրողության, որ այս պարականոնը հայ միջնադարում հաճախ կրել է «սուտ», «խտուելի», «հերձուածողական» և «ծածուկ» խիստ բացասական բնորոշումները, իսկ որոշ ձեռագրերի հիշատակարաններում գրիչները նույնիսկ կոչ են արել ոչնչացնել ավետարանը, այն դարձել է հայ միջնադարյան ամենասիրված գրվածքներից մեկը՝ որոշայլ հիշատակարաններում բնորոշվելով որպես «ամենահրաշ և սքանչելագործ, սուրբ տղայութեան ամենապայծառ անտարան»:

Երկրորդ գլուխը «**ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ԱՒԵՏԱՐԱՆ»-Ը ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ**», բաղկացած է երկու ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում «**Մանկութեան անտարան»-ի ծագումը և ներթափանցումը Հայաստան**», քննել ենք «Մանկութեան անտարան»-ի Հայաստան ներթափանցելու հանգամանքները և դրա հիմքում ընկած աղբյուրների հետ կապված հարցերը:

Ըստ Սամուել Անեցու հաղորդած պատմական տեղեկությունների՝ այս ավետարանը Հայաստան է բերվել նեստորական քարոզիչների կողմից, ուստի ողջ միջնադարում այն դիտարկվել է որպես նեստորականության ուսմունքի ծնունդ: Հայաստան եկած ասորիների՝ նեստորական լինելու հանգամանքը կասկածի տակ է առնվել միայն XX դարում, երբ անվանի որոշ հայագետներ կարծիք են հայտնել այն մասին, որ այս քարոզիչներն իրականում նեստորականության անվան տակ թաքնված մանիքեականներ էին: Այս ասորիները նույնացվել են VII դարի սկզբին Վրաստան մուտք գործած մանիքեականների, իսկ նրանց գնոստիկյան գրությունները՝ մեզ ծանոթ «սուտ» գրքերի հետ: Նշված տեսակետը հիմնավորվել է նաև այն իրողությամբ, որ վերոնշյալ քարոզիչների բերած «սուտ» գրքերից մեկի անվանումն իսկ հուշում է դրանց մանիքեական ծագման մասին («Աւետարանի մեկնութիւն զՄանեայ»): Հաշվի առնելով «Մանկութեան անտարան»-ը մանիքեականությանը վերագրելու առկա տեսակետները՝ փորձել ենք այդ հարցը պարզաբանել հիմնվելով մի շարք աստվածաբանական և պատմագրական աղբյուրների վրա: Ուսումնասիրության արդյունքում եկել ենք այն եզրահանգման, որ «Մանկութեան անտարան»-ն առնչվում է մանիքեականությանն այնքանով, որքանով որ դրա հիմքում ընկած աղբյուրներից մեկը՝ *Թովմայի մանկության ավետարանը*, ստեղծվել և/կամ կիրառվել է գնոստիկության այս միջավայրում: *Թովմայի ավետարանի* ստեղծումը մանիքեականներին է վերագրել հայերեն «Գիրք հերձուածոց»-ի անհայտ հեղինակը՝ նրանց նույնացնելով Կերինթոսի և նրա հետևորդների գնոստիկյան ուսմունքի հետ: Կերինթոսի հետևորդների շրջանում

«Մանկութեան ամետարան»-ի կամ «Գիրք տղայութեան» պարականոնի կիրառության մասին են հիշատակում նաև XII-XIII դդ. հայ պատմիչներ Վարդան Արևելցին և Մխիթար Անեցին: Ըստ այդմ, եթե Կերինթոսի աղանդի հետևորդները նույն մանիքեականներն են (ըստ «Գիրք հերձուածոց»-ի), ապա նրանց քաջածանոթ «զՏղայութեան գիրք Տեան»-ը, ամենայն հավանականությամբ, ասորերենից արաբերեն թարգմանված *Թովմայի*, կամ էլ դրանից ազդված *Արաբական մանկության ավետարանն* է:

«Մանկութեան ամետարան»-ի ծագումը թեև անուղղակիորեն կապված է մանիքեականության հետ, այնուամենայնիվ, կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ գոնե մեզ հասած պարականոնում այս ուսմունքն արտահայտված է նվազագույն չափով: Ավետարանը ենթարկվել է նեստորական հեղինակների խմբագրությանը, ապա պարականոն են ներթափանցել քրիստոնեական այլ վարդապետությունների, մասնավորապես, հուլիանականության ինչ-ինչ գաղափարներ: Հայաստան բերվելուց հետո «Մանկութեան ամետարան»-ն անցել է հայ խմբագիրների գրչի տակով, որի արդյունքում մեզ հասած պարականոնի քրիստոսաբանությունը և երրորդաբանությունը հիմնականում համապատասխանում են Հայ եկեղեցու ընդունած դավանաբանությանը:

Երկրորդ ենթագլխում «Մանկութեան ամետարան»-ը **հայ մատենագրության մեջ**՝ նախևառաջ հստակեցրել ենք այս ավետարանի և նմանատիպ մեկ այլ պարականոնի՝ *Հակոբոսի նախաավետարանի*՝ հայ մատենագրության մեջ և արվեստում շրջանառության մեջ մտնելու տարբեր ժամանակաշրջանները:

Նախաավետարանին ծանոթ և «Մանկութեան ամետարան»-ին անծանոթ են V-XII դարերի մեր մատենագիրները: Այս շրջանի հայ հեղինակների գործերում հստակ մատնանշվում է այն հանգամանքը, որ վերջիններս քաջատեղյակ են *Հակոբոսի նախաավետարանին*: Այսպես, *Նախաավետարանից* հայտնի այն ավանդությունը, համաձայն որի Մարիամի հայր Հովակիմը սերում է Հուդայի ցեղից, իր պատմության մեջ ներկայացնում է V դ. պատմիչ Եղիշեն: Մարիամի այս սերնդաբանությանը ծանոթ է նաև VII դարի մատենագիր Մովսէս Սիւնեցին: *Հակոբոսի նախաավետարանից* է ազդվել նաև Պետրոս Այունեցուն վերագրվող և Մարիամին ու նրա ծնողներին նվիրված ճառը: Նախաավետարանային որոշ դրվագներ, ինչպես օրինակ Հիսուսի ծնունդը վերերկրային պայծառությամբ լուսավորված քարայրում, իր արտացոլումն է գտել Անանիա Սանահնեցու Մատթեոսի ավետարանի մեկնության մեջ: Հայոց Զաքարիա Զագեցի կաթողիկոսն (855-877 թթ.) իր ճառում գրեթե նույնությամբ հետևում է *Հակոբոսի նախաավետարանի* բովանդակությանը. նա վերապատմում է Մարիամի ծնողների՝ Աննայի ու Հովակիմի պատմությունը, նրա ծնունդը, երեք տարեկան հասակում նրա հանձնումը տաճարին, Հովսեփի մոտ նրա խնամակալությունը, ապա հիշում է Հովսեփի՝ նախկին կնոջից ունեցած որդիներին ու դուստրերին, Մարիամի

հրաշափառ հղացումը և նրա ու Հովսեփի՝ փորձության ջրով անցնելու հայտնի ավանդությունը:

Ինչպես վերոնշյալ գործերում, այնպես էլ Ներսես Շնորհալու և Ներսես Լամբրոնացու երկերում, որևէ հուշող հանգամանք չկա այն մասին, որ նրանց հայտնի է նաև «Մանկութեան ամետարան»-ը: Վերջինիս ծանոթ լինելու պարագայում Հիսուսի ծննդյան պատմությանն անդրադառնալիս վրոնշյալ հայ մատենագիրներն իրենց երկերում անպայմանորեն կհիշատակեին այս տեսարանում հայտնված Եվային, ով ներկայանում է մանկաբարձուհու դերում: Անվիճարկելի է նաև այն, որ «Մանկութեան ամետարան»-ին ծանոթ լինելու դեպքում հայ հեղինակները մոգերի երկրպագությունը նկարագրելիս կնշեին նաև գլխավորապես «Մանկութեան ամետարան»-ի միջոցով հայտնի դարձած երեք մոգ-թագավորներին՝ Մելքոնին, Բաղդասարին և Գասպարին և նրանց հայրենի երկրների անունները:

Մոգերի անունները հայ մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակում է Վանական Վարդապետը (1181-1251 թթ.) իր «Հարցմունք եւ պատասխանիք» երկում: Սակայն այն հանգամանքը, որ այս երկում Մելքոն, Բաղդասար և Գասպար անունները հեղինակի նշմամբ «այլ լեզուա» են, նշանակում է, որ հեղինակն օգտվել է «Մանկութեան ամետարան»-ից զգալիորեն տարբերվող մեկ այլ պարականոնից, որի մեջ առկա են Արևմտյան ավանդության հետքեր:

«Մանկութեան ամետարան»-ից հայտնի մոգերի, ինչպես նաև նրանց հայրենի երկրների անունները հիշատակում է XIII դարի հեղինակ Վարդան Արևելցին (1200-1271 թթ.) իր «Հաւաքումն պատմութեան» երկում, որից հետո սկսվում է ինչպես մոգերի երկրպագության, այնպես էլ «Մանկութեան ամետարան»-ից հայտնի բազմաթիվ այլ հետաքրքիր դրվագների լայն շրջանառությունը հայ մատենագրության և արվեստի բոլոր ճյուղերում:

Երրորդ գլուխը՝ «**ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ԱԻԵՏԱՐԱՆ»-Ի ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**», բաղկացած է երկու ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում «**Մանկութեան ամետարան»-ը և Հակոբոսինախավեարանի հայերեն թարգմանությունը. համեմատական քննություն**», կատարելով բովանդակային վերլուծություն՝ ընդգծել ենք «Մանկութեան ամետարան»-ի և *Հակոբոսի նախավեարանի* միջև առկա էական տարբերությունները: Ներկայացնելով Մարիամի և Հիսուսի ծննդյան և մանկության մասին պատմությունները, և՛ *Նախավեարանը*, որը հայերեն է թարգմանվել հունարենից, և՛ ասորերենից թարգմանված «Մանկութեան ամետարան»-ը հայկական գրավոր ավանդության մեջ վերագրվում են Հակոբոս Տեառնեղբորը, այդ իսկ պատճառով հաճախ շփոթություն է առաջանում այս երկու ավետարաններն իրարից զանազանելու հարցում:

«Մանկութեան ամետարան»-ի առաջին հատվածը, այն է՝ I-XIV գլուխները (Մարիամի ծննդյան և մանկության, Հովսեփի մոտ նրա խնամակալության, ավետման և Հիսուսի ծննդյան պատմությունները), գրվել է *Հակոբոսի*

Նախավերարանի հիման վրա և ներկայացնում է վերջինիս ընդարձակ ու ճոխացված տարբերակը: Այնուհանդերձ, երկու պարականոնների միջև առկա տարբերություններն այնքան ակնառու են, որ թվում է՝ մենք գործ ունենք երկու տարբեր, իրարից անկախ գրվածքների հետ:

«Մանկութեան ասետարան»-ը *Նախավերարանից* տարբերակող առանձնահատկությունները մեծամասամբ վերաբերում են Ավետման, Հիսուսի ծննդյան և մոգերի երկրպագության կարևոր դրվագներին: Այստեղ արժարժված են այնպիսի գաղափարներ և հասկացողություններ, որոնք տեղ են գտել ինչպես Ընդհանրական և Հայ եկեղեցու հայրերի գրվածքներում, այնպես էլ պարականոն այլ ավանդություններում: Հատուկ ուշադրություն է գրավում հատկապես հայրաբանական գրականության մեջ արտահայտված որոշ գաղափարների առկայությունը «Մանկութեան ասետարան»-ում, ինչը արտասովոր երևույթ է պարականոն գրվածքների պարագայում:

Երկրորդ ենթագլխում **Հիսուսի հրաշագործությունները «Մանկութեան ասետարան»-ում. «Փախուստը Եգիպտոս»**, բովանդակային վերլուծության ենք ենթարկել նաև հայերեն պարականոնի երկրորդ հատվածը, որն անվանել ենք «Փախուստը Եգիպտոս»: Այստեղ նույնպես «Մանկութեան ասետարան»-ն առանձնանում է համանման գրվածքներից և աչքի է ընկնում իր յուրահատկությամբ: Պարականոնի հայ խմբագիրները մանրամասնորեն ու ամենայն ջանասիրությամբ նկարագրել են սուրբ ընտանիքի՝ ոչ միայն դեպի Եգիպտոս, այլ նաև՝ տունդարձի ճանապարհը՝ փորձելով հնարավորինս ճշմարտանման ներկայացնել այս պատմությունը:

«Փախուստը Եգիպտոս»-ում առավելապես աչքի է ընկնում Հիսուսի նոր կերպարը և նրա կատարած հրաշագործությունները, որոնք իմաստային առումով շատ հաճախ տարբերվում են *Թովմայի, կեղծ-Մաթթեոսի, Արաբական ու Ասորական մանկության ավերարաններում* ներկայացվածներից:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ տրված են ատենախոսության հիմնական արդյունքներն ու եզրահանգումները.

1. Հայ գրավոր ավանդության մեզ փոխանցած պարականոն հարուստ գրականությունը միակերպ ու միասեռ գրվածքների հավաքածու չէ: Պարականոնները բազմազան ու բազմաբնույթ ստեղծագործություններ են, որոնք չեն ամփոփվում բոլորի համար ընդհանուր որևէ ձևաչափի մեջ:
2. Պարականոնները միմյանցից տարբերվում են ոչ միայն ըստ ժանրերի, այլ նաև՝ ըստ բնույթի, կիրառական նշանակության և Աստվածաշնչի կանոնական գրքերի ու միմյանց հետ ունեցած փոխառնչությունների, ուստի և դասակարգվում են ըստ հետևյալ խմբերի՝
 - պարականոններ, որոնք հավակնել են դառնալ Աստվածաշնչի կանոնի մաս՝ հայերեն ձեռագրերում շատ հաճախ ընդօրինակվելով Աստվածաշնչի կանոնական գրքերի հետ միասին:

- պարականոններ, որոնք ընդգրկվել են միջնադարում կազմված «սուտ», «հերձուածողական» կամ «ճածուկ» երկերի ցանկերում:
 - պարականոններ, որոնք միջանկյալ տեղ են զբաղեցնում սուրբգրային և եկեղեցական ավանդությունների միջև:
 - պարականոններ, որոնք ունեն ազգային պատմագիտական արժեք. դրանք ոչ միայն լրացնում ու շարունակում են սուրբգրային ավանդությունը, այլ նաև ներկայացնում են Հայաստանում քրիստոնեության արմատավորման ավանդությունը:
 - պարականոններ, որոնք վերագրվում են վարքագրական ժանրին:
 - պարականոններ, որոնք ստեղծվել են սուրբգրային կերպարների շուրջ, սակայն դրանց հիմքում ընկած են նախաքրիստոնեական հայտնի առասպելներ:
3. Հայ միջնադարում եկեղեցու կողմից մերժված և արգելված «սուտ», «հերձուածողական», «նզովեալ» կամ «ճածուկ» գրքերի ցանկերը դարերի ընթացքում փոփոխվել են՝ իրենց մեջ ներառելով զանազան գրքեր: «Մանկութեան աւետարան»-ը այն հազվագյուտ գրվածքներից է, որը ոչ միայն ընդգրկվել է վերոնշյալ բոլոր ցանկերում, այլ նաև ի տարբերություն դրանցում ներառված գրքերի մեծամասնության, կարողացել է գոյատևել և մեզ է հասել բազմաթիվ ընթրինակություններով: Պարականոնի գոյատևման համար առաջնային է եղելայն, որ ավետարանը դարերի ընթացքում ենթարկվել է բազմաթիվ խմբագրությունների ու փոփոխությունների՝ ձերբազատվելով հերձվածողական գաղափարներից և համապատասխանեցվելով Հայ եկեղեցու դավանանքին: «Մանկութեան աւետարան»-ի գոյատևմանն ու տարածմանը նպաստել են նաև այստեղ ներկայացվող մանուկհիտուսի կյանքի հետաքրքիր ու արտասովոր պատմությունները, որոնք շահել են ավետարանն ընթրինակողների սերն ու համակրանքը:
4. «Մանկութեան աւետարան»-ը, լինելով հայ միջնադարյան ամենահայտնի ու տարածված պարականոններից մեկն, այնուամենայնիվ, միանշանակ չի ընդունվել: Հայ միջնադարում պարականոնի նկատմամբ ձևավորվել են երկու հակադիր դրական և բացասական մոտեցումներ, որոնք տեղ են գտել նաև ավետարանն ընդգրկող հայերեն ձեռագրերի որոշ հիշատակարաններում:
5. Թեև Սամուել Անեցու պատմական վկայության համաձայն «Մանկութեան աւետարան»-ը Հայաստան են բերել ասորի նեստորականները, այնուհանդերձ, դիտարկելով պատմագրական և աստվածաբանական մի շարք երկեր, հնարավոր է դառնում վերհանել նաև «Մանկութեան աւետարան»-ի անուղղակի առնչությունը մանիքեականության ուսմունքի հետ:
6. Մարիամի և Հիտուսի ծննդյան ու մանկության մասին պատմությունները ներկայացնող պարականոն ավետարանները հայ իրականության մեջ երկուսն են՝ «Մանկութեան աւետարան»-ը և *Հակոբոսի նախավեպարանը*, որոնք, սակայն, տարբեր ժամանակներում և տարբեր կերպ են արտացոլվել հայ մատենագրության մեջ: Ի տարբերություն *Հակոբոսի նախավեպարանի*, որ հայ մատենագրության մեջ է ներթափանցել հայերեն թարգմանությունից անմիջապես հետո՝ V դարում, «Մանկութեան աւետարան»-ը, դեռևս VI դարում Հայաստան բերվելով, շուրջ յոթ

հարյուրամյակ մնացել է անհայտության մեջ և ճանաչելի է դարձել միայն XIII դարից սկսած:

7. XII-XIII դարերի որոշ հայ հեղինակներ, անդրադառնալով Մարիամի և Հիսուսի ծննդյան և մանկության պատմություններին, իրենց աշխատություններում մեջբերել են հատվածներ «Մանկութեան անետարան»-ից էականորեն տարբերվող մեկ այլ պարականոն երկից, որն, ըստ էության, լատինական աշխարհում հայտնի *Կեղծ-Մապրթոսի մանկության ավետարանի* մեզ չհասած նախնական և ընդարձակ տարբերակի հայերեն թարգմանությունն է:

8. Հայ մատենագրության մեջ արտացոլվելով միայն XIII դարից սկսած «Մանկութեան անետարան»-ը կարճ ժամանակում ներթափանցել է հայ միջնադարյան քրիստոնեական մշակութային կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտները և իր կնիքը թողել վարքագրության, արձակ և չափածո ստեղծագործությունների, Հայսմավուրքի, ժողովրդական գրույցների, ինչպես նաև՝ մանրանկարչության վրա՝ դառնալով միջնադարյան այն գրվածքներից մեկը, որոնցից շատ հաճախ օգտվել են հայ հեղինակները:

9. «Մանկութեան անետարան»-ի առաջին հատվածը (14 գլուխ) գրվել է *Հակոբոսի նախավետարանի* հիման վրա, սակայն բովանդակային առումով էականորեն տարբերվում է իր աղբյուրից: Ընդ որում, «Մանկութեան անետարան»-ի և *Հակոբոսի նախավետարանի* միջև առկա տարբերությունները, որոնք հիմնականում արտահայտված են Ավետման, Ծննդյան և մոգերի երկրպագության դրվագներում, գլխավորապես ազդված են Ընդհանական հայրերի գրվածքներից և համապատասխանում են Հայ եկեղեցու դավանաբանության կարևորագույն դրույթներին: Հայրաբանական գրականության մեջ տեղ գտած գաղափարների ներթափանցումը «Մանկութեան անետարան», ամենայն հավանականությամբ, միտված է եղել հայ միջնադարում չափազանց մեծ սեր և ճանաչում ունեցող այս պարականոնի միջոցով խթանելու Հայ եկեղեցու դավանանքի ջատագովությանը:

10. Համեմատությունները ցույց են տալիս, որ թեև «Մանկութեան անետարան»-ի «Փախուստը Եգիպտոս» հատվածը խմբագրելիս հայ հեղինակները հիմնականում պահպանել են այլալեզու *մանկության ավետարաններում* տեղ գտած կարևորագույն դրվագները, այնուհանդերձ, հայերեն պարականոնում վերջիններս էական փոփոխությունների են ենթարկվել՝ զրկվելով իրենց նախնական գաղափարական նշանակությունից:

11. Ի տարբերություն այլալեզու համանման ավետարանների, որտեղ իրականացվող հրաշագործությունները վերագրվում են և՛ Հիսուսին, և՛ Մարիամին, հայերեն պարականոնում դրանց կատարողը միմիայն մանուկ Հիսուսն է: Այստեղ Հիսուսի հրաշագործություններն օժտված են որոշակի առանձնահատկություններով, ուստի և բաժանվում են ըստ հետևյալ խմբերի՝

- Հրաշագործություններ, որոնք դրսևորվում են Հիսուսի առօրյա, մանկական խաղերի մեջ՝ նրան ներկայացնելով ոչ միայն որպես կատարյալ մարդ ու կատարյալ Աստված, այլ նաև՝ որպես կատարյալ մանուկ:

- Հրաշագործություններ, որոնք հանդիսանում են նորկտակարանային հրաշքների նախօրինակները:
 - Հրաշագործություններ, որոնք իրականացվում են անհրաժեշտաբար՝ ձեռք բերելով պաշտպանական գործառույթ:
 - Հրաշագործությունները, որոնք ունեն գաղափարական նշանակություն, և որոնց շնորհիվ որոշ չափով հնարավոր է դառնում վեր հանել պարականոնի դավանաբանական շերտերը:
12. «Մանկութեան ւետարան»-ի «Փախուստը Եգիպտոս» հատվածում հայ խմբագիրների կարևորագույն նորամուծություններից է նաև մանուկ Հիսուսի նոր կերպարի կերտումը. Հիսուսի նորակերտ պատկերն այստեղ ներկայանում է որպես բարության մարմնավորում և զուրկ է համանման գրվածքների, և հատկապես *Թովմայի մանկության ավետարանին* բնորոշ դաժանությունից:

Ատենախոսության հիմնական դրոյթները ներկայացված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

- 1) Մամյան Մ., Փախուստը Եգիպտոս. Հիսուսի հրաշագործությունները հայերեն «Մանկութեան ւետարանում», *Բանբեր Հայագիտության* №2, Հայագիտական միջազգային հանդես, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2017, էջ 189-208:
- 2) Մամյան Մ., Հայերեն «Աւետարան մանկութեան Տեառն» արգելված պարականոնը, *Էջմիածին* Ը, ՀԴ տարի, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2017, էջ 46-60:
- 3) Մամյան Մ. «Մանկութեան ւետարան»-ի և *Հակոբոսի նախավետարանի* հայերեն թարգմանությունները (համեմատական քննություն), *Բանբեր Մատենադարանի* №23, «Նաիրի» հրատ., Երևան, 2016, էջ 231-244:
- 4) Մամյան Մ., «Նիկողոզիմոսի ավետարան»-ը («Գործք Պիղատոսի») և դրա հայերեն թարգմանության առանձնահատկությունները, *Պատմաբանասիրական հանդես* №3, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2016, էջ 39-57:
- 5) Մամյան Մ., *Գիր Տղայութեան* ավետարանը, *Բանբեր Մատենադարանի* №22, «Նաիրի» հրատ., Երևան 2015, էջ 334-349:
- 6) Մամյան Մ., «Մոզերի երկրպագությունը» հակական «Մանկութիւն Տեառն» պարականոն ավետարանում, *ԵՊՀ ՈւԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու*, Հասարակական գիտություններ, 1,5 (15), (Աստվածաբանություն, արևելագիտություն, պատմություն), ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2016, էջ 12-19:
- 7) Մամյան Մ., Հակոբոսի նախավետարանը, Հայ աստվածաբան, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2013, էջ 21-37:

МАМЯН МАРИ ГРИШАЕВНА
АПОКРИФ АРМЯНСКОЕ “ЕВАНГЕЛИЕ ДЕТСТВА” (ИСТОРИКО-
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ АНАЛИЗ)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 9.00.05 “Теория и история религии (исторические науки)”.

Защита состоится 26-ого июня 2018 г. в. 12⁰⁰ на заседании специализированного совета 068 при Ереванском государственном университете (Ереван 0025, Абовяна 52, ЕГУ, 6-ой корпус, 1-й этаж, библиотека “Ачмян” факультета богословии).

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена комплексному изучению одного из самых известных и интересных апокрифов – армянской версии “Евангелия детства”. На основе рукописных и печатных источников, принимая во внимание существующие исследования по данной теме, обсуждаются не только вопросы происхождения и развития этого Евангелия, но также оно рассматривается в контексте как дошедших до нас армянских апокрифов, так и номинально известных, однако не сохранившихся средневековых запрещенных книг. Уделяется особое внимание изучению воздействия “Евангелия детства” на средневековую армянскую христианскую культуру. В завершении приводится обзор характерных особенностей этого Евангелия; представлен и их сравнительный анализ с аналогичными сочинениями.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литературы. Во введении аргументируется научная новизна, обсуждаются цели и задачи данной работы, а также анализируются использованные источники и литература.

В первой главе речь идет о названии не вошедших в канон Библии христианских произведений, посвященных событиям и лицам Священного Писания. В мировой литературе такого рода сочинения известны под общим названием *апокрифы* (от греческого слово *ἀπόκριφος* - тайный, скрытый, сокровенный), тогда как в армянской письменной традиции термин *апокриф* никогда не был использован. В армянской среде эти произведения именуются несколько иначе: они обозначаются другим греческим выражением - *παρά κανόνι* – “вне канона”, ставшее впоследствии синонимом для термина *апокриф*.

В этой главе рассматриваются и различные суждения по определению апокрифов; принимая во внимания общепринятые версии, тем не менее, подчеркивается тот факт, что дошедшая до нас богатая армянская апокрифическая литература, по сути, не является равномерным и однородным собранием сочинений. Переведенные, перефразированные, преобразованные и, наконец, созданные армянскими авторами апокрифические писания отличаются друг от друга не только жанрами - евангелия, акты, послания и откровения, но они также имеют и другие особенности, проявляющиеся как во взаимосвязи с каноническими книгами Библии, так и во взаимодействии друг с другом.

Особое внимание в данной главе уделяется изучению средневековых списков запрещенных книг, неотъемлемой частью которых является армянское “Евангелие детства”. Подчеркивается тот факт, что в отличие от большинства запретных книг, исчезнувших в течение столетий, “Евангелие детства” не только сумело избежать забвения, но и приобрело любовь и симпатию монахов и обычных верующих и дошло до нас в многочисленных армянских рукописях, разбросанных по всему миру.

Во второй главе обсуждаются вопросы возникновения “Евангелия детства” и обстоятельства проникновения этого апокрифа в Армению. Здесь мы принимаем во внимание свидетельство Самуэла Анеци (1100/05-1185/90 гг.), согласно которому это евангелие было привнесено в Армению сирийскими еретиками (несторианами). Тем не менее, основываясь на различных теологических и историографических источниках, рассматривается и косвенная связь этого евангелия с манихейским учением. В ходе исследования выясняется, что “Евангелие детства”, возникшее в гностической среде, впоследствии было отредактировано несторианскими авторами, а после проникновения в Армению, оно было модифицировано армянскими авторами. В результате этих трансмиссий, дошедшее до нас армянское “Евангелие детства” вообрало в себя различные христианские идеи: в этом сочинении налицо ощутимые следы гностических и несторианских учений, одобренные идеями, соответствующими доктрине Армянской церкви.

В этой главе определяется и время начала массового циркулирования “Евангелия детства” в армянской литературе и искусстве (XIII в.). Четко проясняется тот факт, что этот апокриф начал отражаться в армянской культуре намного позже, чем “Протоевангелие Иакова”, проникшее в армянскую христианскую культуру сразу после перевода на армянский язык в V веке. В ходе исследования выясняется, что некоторые известные армянские авторы XII-XIII веков (Ванакан Вардапет, Вардан Аревелци, Хачатур Кечаречи), рассказывая в своих трудах о рождении и младенчестве Марии и Иисуса, цитировали отрывки из апокрифа, существенно отличающегося от армянского “Евангелия детства”. Принимая во внимание наличие отголосков западных традиций в этих рассказах, предполагается, что используемый этими авторами апокриф представлял собой армянский перевод первичной потерянной версии “Евангелия детства псевдо-Матфея”, широко распространенной на Западе.

В третьей главе уточняются существенные различия между “Армянским Евангелием детства” и “Протоевангелием Иакова” - два аналогичных апокрифа, представляющие рождение и детство Марии и Иисуса. В результате исследования обнаруживается, что характерные особенности “Евангелия детства”, отличающие его не только от “Протоевангелия Иакова”, но и от подобных произведений, заимствованы из патристической литературы. Отметим, что использование патристической литературы в апокрифах уникальное явление, и можно предположить, что таким образом армянские авторы “Евангелия детства” имели особую цель согласовывать концепции сочинения с идеями Армянской церкви.

Особый интерес вызывает вторая часть Армянского “Евангелия детства” - “Бегство в Египет”. Анализ содержания этого рассказа, проведенный в третьей главе диссертации, показывает, что армянские редакторы, будучи знакомыми с аналогичными историями в других Евангелиях детства (Сирийское, Арабское, от Фомы и псевдо-Матфея), описывали путешествие святой семьи в Египет уникальным образом. Эта особенность, прежде всего, отражается в действиях младенца Иисуса, чей облик лишен жестокости, присущей ему в подобных произведениях и построен согласно восприятиям армянских авторов, наделивших Иисуса чертами типичными только для милосердного Сына Бога.

В заключении подведены итоги проведенной работы и изложены основные выводы диссертации.

MARIGRISHA MAMYAN
**THE APOCRYPHON ARMENIAN “GOSPEL OF THE INFANCY”(HISTORICAL-
EXPLORATIVE ANALYSIS)**

*Dissertation for the degree of the Doctor of History on the specialization of 9.00.05-
“The Theory and history of Religion (Historical Sciences)”*

*The defense of the dissertation will be held on June 26, 2018, at 12⁰⁰ at the session of
the Specialized Council 068 at Yerevan State University (Ajemian Library of the Faculty
of Theology, 1st floor, 6th building, Abovyan street 52, Yerevan 0025).*

SUMMARY

This dissertation is devoted to the comprehensive study of one of the most famous and interesting apocrypha - the Armenian “Gospel of the Infancy”. Basing on the handwritten and printed sources, as well as taking into account the existent research on this topic, here we discuss the questions of the origin and development of this Gospel and consider it in the context of the extant Armenian apocryphal writings, as well as in the context of nowadays lost, but nominally known medieval so called “forbidden” books. Special attention is paid to the study of the impact of the “Gospel of the Infancy” on the medieval Armenian Christian culture, as well. In the end, an overview of the characteristic features of this Gospel is given and their comparative analysis with similar works is presented.

The thesis consists of the Introduction, the three chapters, the Conclusion, the List of sources and literature. The Introduction presents the actuality and importance of this theme, as well as the main issues and aim of the work in question.

The first chapter deals with the name of Christian opuses dedicated to the events and persons of the Holy Scripture, but not included in the canon of the Bible. In the world literature such works are known under the general term *apocrypha* (from the Greek word ἀπόκρυφος – “secret”, “hidden”, “mysterious”), whereas in the Armenian written tradition the term *apocrypha* had never been used. In the Armenian milieu these writings are called by another Greek expression - παρὰ κανόνων – “outside the canon”, which later became the synonym of the term *apocrypha*. Considering various discussions on the definition of the term *apocrypha* and taking into account generally accepted versions, nevertheless, we emphasize here the fact that the extant Armenian apocryphal literature is not a uniform and homogeneous collection of works. Apocryphal writings, translated, paraphrased, transformed and finally created by the Armenian authors, differ from each other not only in genres - gospels, acts, epistles and revelations, but they have additional features as well manifested both in the relationship with the canonical books of the Bible and in the interaction with each other.

In this chapter special attention is also paid to the study of the medieval lists of forbidden books, one of which is the Armenian “Gospel of the Infancy”. It is also emphasized the fact that unlike most prohibited books that have disappeared over the centuries, the Armenian “Gospel of the Infancy” managed not only to avoid oblivion, but it acquired the love and sympathy of monks and ordinary believers and reached up to us in many Armenian manuscripts scattered all over the world.

The second chapter discusses the circumstances concerning the penetration of the “Gospel of the Infancy” into Armenia, as well as the issues related to the sources of this

apocryphon. Here we take into account the testimony of Samuel Anec'i (1100 / 05-1185 / 90), according to which the gospel was brought to Armenia by the Syrian Nestorians. However, basing on a number of theological and historiographical sources, the indirect link between this Gospel and the Manichaean doctrine is also considered. In the course of the study it turned out, that the extant "Gospel of the Infancy", having appeared or initially used in the Gnostic environment, it was later edited by the Nestorian authors, and after introducing into Armenia, it was modified by the Armenian editors. As a result of these transmissions, nowadays this apocryphon is an interesting combination of various Christian ideas: here we find tangible traces of the Gnostic and Nestorian teachings that are fertilized with ideas that correspond to the doctrine of the Armenian Church.

This chapter also defines the date (13th century) of the beginning of the massive circulation of the "Gospel of the Infancy" in the Armenian literature and art. It clearly clarifies that this apocryphon began to be reflected in the Armenian culture much later than the "Protoevangelium of James", which penetrated into the Armenian Christian culture immediately after it was translated into Armenian in the 5th century. The study also reveals that some well-known Armenian authors of the 12th-13th centuries (Vanakan Vardapet, Vardan Arevelc'i, Khachatur Kecharec'i), referring the birth and infancy of Mary and Jesus, quoted from an apocryphon essentially differing from the Armenian "Gospel of the Infancy". Taking into account the presence of Western traditions in these stories, it is assumed that the apocryphon, used by the Armenian authors, is an Armenian translation of the primary and lost version of the Infancy "Gospel of pseudo-Matthew" widely spread in the Latin world.

The third chapter clarifies the essential differences between the Armenian "Gospel of the Infancy" and the "Protoevangelium of James" - two similar apocryphal writings representing the birth and childhood of Mary and Jesus. As a result of the research, it was concluded that the characteristic features of the "Armenian Gospel of the Infancy", distinguishing it not only from the "Protoevangelium of James" but also from the similar works, are borrowed from the patristic literature. It is worth mentioning that the use of the patristics in the apocrypha is a unique phenomenon, and it can be assumed that in this way the Armenian authors of the "Gospel of the Infancy" had a special purpose to harmonize the concepts of this writing with the ideas of the Armenian Church.

Particular interest has the second part of the Armenian "Gospel of the Infancy" - the "Flight to Egypt". The analysis of the content of this story done in the third chapter of the dissertation points out that the Armenian editors, being familiar with the similar stories presented in the Arabic and Syriac Gospels of the Infancy, as well as in the Infancy Gospels of Thomas and of pseudo-Matthew, described the journey of the holy family to Egypt in a unique way. This uniqueness, first of all, is reflected in the acts of the infant Jesus, whose image is deprived of the cruelty inherent in the analogues works. This new image is built according to the perception of Armenian authors, who endowed Jesus with features typical only for the merciful Son of God.

The main results and hypothetical statements of the thesis are summarized in the Conclusion.